

Soedan, internationaal humanitair recht en de mensenrechten

Mohamed Abdelsalam Babiker:

Application of International Humanitarian and Human Rights Law to the Armed Conflicts of the Sudan: Complementary or Mutually Exclusive Regimes?

Antwerpen/Oxford: Intersentia, 2007; xxv + 303 blz.; 67,- euro (series 56,95 euro); *Supranational Criminal Law, Capita Selecta, volume 5*; ISBN: 978-90-5095-681-9

Wanneer we op de titel afgaan, zouden de Verenigde Naties minstens 37.000 exemplaren van Babikers proefschrift moeten bestellen. Kennis van de *Application of International Humanitarian and Human Rights Law to the Armed Conflicts of the Sudan* kan de 10.000 in Zuid-Soedan gestationeerde en 27.000 voor West-Soedan (Darfur) geplande blauwhelmen geen kwaad doen. Het onderwerp is tevens dagelijkse kost voor medewerkers van het Internationaal Strafhof en voor de honderden internationale adviseurs die af en aan vliegen om in Soedan mensenrechten-trainingen te geven. Het zou vanzelfsprekend het meest profijtelijk zijn als de Soedanezen zelf in grote getale zouden lezen over de stand van mensenrechten en internationaal humanitair recht in eigen land, om met die kennis de toestand vervolgens te verbeteren. Dat de schrijver zelf een Soedanees is en dat hij wetgeving en rechtspraak in het Arabisch kan raadplegen, maken het boek veelbelovend.

De lezer ontdekt al snel dat de ambitie van Babiker verder gaat dan het toetsen van de Soedanese praktijken aan twee belangrijke internationaal-rechtelijke regimes, te weten het internationaal humanitair recht en de internationale rechten van de mens. Met Soedan als voorbeeld beoogt hij meer in het algemeen uiteen te zetten hoe deze rechtsgebieden zich tot

elkaar (zouden moeten) verhouden in niet-internationale gewapende conflicten.

Babiker probeert aldus een brug te slaan tussen twee uiterst gecompliceerde terreinen. Enerzijds is er Soedan, met drie gewapende conflicten geen gemakkelijke *case study*. De nog voortdurende of pas recentelijk gekalmeerde conflicten in Oost-, West- en Zuid-Soedan hebben vergelijkbare hoofdlijnen, maar verschillen, duizenden kilometers uit elkaar gelegen, aanzienlijk in *couleur locale*. Anderzijds stelt hij vraagstukken aan de orde zoals onder welke omstandigheden mensenrechten mogen worden opgeschort of wanneer de rechtsregels ook gelden voor niet-staatelijke groeperingen. Elk van die vragen zou een zelfstandig proefschrift verdienen. Babiker behandelt al deze complexe gebieden in één boek. Argumenten tegen zijn interpretaties van controversiële vraagstukken blijven daardoor soms wat onderbelicht.

Babiker gaat in op vier fundamentele vragen inzake de twee rechtsgebieden: 1 de voorwaarden voor toepasselijkheid van de rechtsgebieden; 2 de groepen die door elk van de rechtsregimes worden gebonden; 3 de inhoud van de verplichtingen; en 4 de naleving en handhaving.

Bij dit alles maakt hij een duidelijk onderscheid tussen het regime van de mensenrechten en dat van het internationaal humanitair recht. Dat is een verademing in een tijd waarin andere schrijvers ze veelvuldig door elkaar halen. Waar er vaak geschreven wordt over 'rebellenvoetgangers' die 'mensenrechten schenden', zet Babiker duidelijk uiteen dat het mensenrechtenregime in beginsel alleen de staat bindt. Internationaal humanitair recht daarentegen kan ook rebellenbewe-

gingen binden. Babiker gaat uitgebreid in op de strengere en rekelijker scholen inzake de voorwaarden voor een dergelijke gebondenheid.

Babikers betoog zou aan precisie winnen, als hij ook onderscheid had gemaakt tussen internationaal humanitair recht en internationaal strafrecht. Hij lijkt de substantiële normen van internationaal strafrecht gelijk te stellen met die van internationaal humanitair recht. Dit miskent echter dat er ook internationale misdrijven bestaan buiten het humanitaire recht: genocide en misdaden tegen de menselijkheid *kunnen* in 'vredestijd' worden gepleegd. Bovendien leiden niet alle schendingen van internationaal humanitair recht tot individuele strafrechtelijke aansprakelijkheid.

Een ander onderscheid dat in het boek onderbelicht blijft, is het verschil tussen verdragenrecht en gewoonterecht. Alleen in zijn hoofdstuk over de inhoud van de normen erkent hij dat de verdragenrechtelijke normen die gelden in internationale conflicten steeds vaker op basis van gewoonterecht óók van toepassing worden geacht in niet-internationale conflicten. Het zou interessant zijn geweest als Babiker ook had onderzocht of het antwoord op de vragen van toepasselijkheid en gebondenheid op vergelijkbare wijze door het gewoonterecht wordt beïnvloed.

Gezien de juridische stroomversnelingen waarin Soedan terecht is gekomen sinds het tekenen van de *Comprehensive Peace Agreement* in 2005, is het prijzenswaardig hoe Babiker ontwikkelingen in de afgelopen jaren heeft meegenomen. De lezer moet er wel op bedacht zijn dat Babiker af en toe uitgebreid ingaat op Soedanese wetgeving die, zoals later in de tekst blijkt, inmiddels al weer is vervangen.

Ook van een aantal toezichhoudende organen (bijvoorbeeld de 'CPMT' en 'VMT') krijgt men de indruk dat die nog steeds bestaan, hoewel deze het veld hebben geruimd bij de komst van de VN-macht in Zuid-Soedan. Anderzijds zijn voor het onderwerp belangrijke decreten uit 2005, die rechters de bevoegdheid geven internationaal humanitair recht direct toe te passen, niet meegenomen.

De conclusie van het boek is enigszins verrassend. De handhaving van internationaal humanitair recht en de internationale mensenrechten analyserend, betoogt Babiker dat

beide rechtsregimes tegelijkertijd van toepassing moeten zijn. In de eerdere hoofdstukken werd er echter van uitgegaan dat beide rechtsgebieden alreeds van toepassing zijn. Het pijnpunt lijkt overigens niet de toepasselijkheid van de rechtsregimes, maar de naleving en handhaving ervan. Als daar het probleem zit, zoals ook voormalig VN-gezant Jan Pronk in zijn voorwoord suggereert, kunnen er nóg zoveel rechtsgebieden van toepassing zijn, maar zal toepasselijkheid op zich zelf de situatie weinig verbeteren. De auteur lijkt dat maar al te goed te weten. Af en toe haalt

hij fel uit naar het huidige Soedanese bewind en de voorgangers ervan, die de naleving aan hun laars lappen. Ook in dat opzicht kan het boek goed als voorbereiding dienen voor de 27.000 blauwhelmen die de vrede in Darfur zullen moeten 'bewaren'.

Sarah Nouwen

Mr Sarah Nouwen MPhil is voormalig medewerker van de Nederlandse ambassade in Khartoem en promoveert aan de Universiteit van Cambridge op internationaal strafrecht.

Europees Afrikabeleid

Charles Goerens:

Sécurité et développement de l'Afrique: une nouvelle approche pour l'UE.

Parijs: Institut d'Etudes de Sécurité, 2007; (Chaillot paper, no. 99); 75 blz.; 10,- euro; ISBN: 978-92-9198-111-3

Boekbesprekingen met een uitgesproken oordeel zijn ongetwijfeld het meest onderhoudend. Het is nu eenmaal leuker te vernemen dat een recensent een werk bijzonder of zelfs inspirerend vindt, dan het omgekeerde daarvan. Helaas is *Sécurité et développement de l'Afrique: une nouvelle approche pour l'UE* (oftewel 'Veiligheid en Ontwikkeling van Afrika: een nieuwe benadering van de EU') van Charles Goerens geen van beide. Het is gewoon een degelijk boekje, niet bijzonder vlot of vernieuwend, maar wel informatief.

Wie zich wil verdiepen in het jonge maar ambitieuze Afrika-beleid van Europa én de taal van Molière voldoende machtig is, heeft aan deze 75 pagina's een stevig fundament

als inleiding tot het onderwerp. Het werk is een uitgave van het in Parijs gevestigde Europese Instituut voor Veiligheidsstudies, een onafhankelijk agentschap van de Europese Unie, en dit is het 99ste nummer in de niet onverdienstelijke reeks *Cahiers de Chaillot*.

Zoals de titel reeds aangeeft, presenteert de auteur een overzicht van de nieuwe Europese benadering van het Afrikaanse continent, waarbij een duidelijk verband wordt erkend tussen veiligheid en ontwikkeling. Zonder veiligheid, geen ontwikkeling; en zonder ontwikkeling, geen veiligheid, zoals sinds 2003 het adagium in Brussel luidt.

Ietwat vreemd is dat deze nieuwe aanpak een indirect gevolg is van de aanslagen van 11 september 2001. Armoede en onderontwikkeling zijn echter niet de verklaring voor het internationale terrorisme, anders was Afrika de bakermat geweest en kwamen de vliegtuigkapers van 9/11 niet uit rijke Golfstaten. Maar wat nog niet is, kan helaas nog wel komen, natuurlijk. *Gouverner, c'est prévenir*, zoals

men in het Frans pleegt te zeggen.

Auteur Charles Goerens beschrijft in vier hoofdstukken achtereenvolgens de aanhoudende problemen van het Afrikaanse continent, de perspectieven die Europa biedt om daar wat aan te doen en de moeilijkheden waar Europa zelf op stuit om veiligheids- en ontwikkelingsbeleid op elkaar af te stemmen. Hij sluit af met een pleidooi voor een nieuwe ontwikkelingscultuur, waarbij de Afrikanen zoveel mogelijk zelf het heft in handen moeten nemen.

Allemaal mooi en netjes op een rij gezet, maar de inzichten van de auteur zijn helaas zelden vernieuwend, laat staan revolutionair. De auteur stelt in zijn tweede hoofdstuk bijvoorbeeld vast dat het grote aantal actoren de ontwikkeling en de uitvoering van een samenhangend Europees Afrika-beleid er niet eenvoudiger op maakte. Hij komt er evenwel nauwelijks aan toe te zeggen hoe we dit euvel kunnen verhelpen. Jammer.

Voor iemand die jarenlang in het Europese Parlement bij deze materie betrokken is geweest, is dat wel

een kleine teleurstelling. Meer nog, Goerens was zelfs van 1999 tot 2004 Luxemburgs minister van defensie én ontwikkelingssamenwerking (interessante combinatie!), maar ik veronderstel dat in zo'n land het aantal actoren nog tamelijk overzichtelijk is. Het is echter een interessante vaststelling dat een Europese dwergstaat als Luxemburg door zijn beperkingen (een leger van 600 man) onbewust pionierswerk heeft geleverd door de muren tussen deze twee beleidsportefeuilles te slopen.

In het boekje is er ook geen overtoegen woord over het Europese

project te horen, maar dat heeft misschien ook te maken met de uitgever of de Luxemburgse afkomst van de auteur. Zolang het bankgeheim daar niet in gevaar komt, staat iedereen wellicht pal achter het blauwe vaandel met gele sterren. Dat de EU Afrika moet helpen omdat de EU Afrika kan helpen, is een onbetwist uitgangspunt. Dat we daar ook voordeel van kunnen hebben, is natuurlijk mooi meegenomen en maakt één en ander gemakkelijker verkoopbaar in deze onzekere tijden van terreurdreiging en eurosceptis. Niet slecht bedacht voor een landbouwer uit Schieren bij

Ettelbrück, want dat is wat de website van de *Demokratisch Partei* als Goerens' beroep opgeeft. Al hebben sommige NGO's die neutraliteit hoog in het vaandel voeren, ongetwijfeld hun bedenkingen bij het vervagen van de grens tussen strijder en hulpverlener.

Evert Kets

Evert Kets, historicus, is verbonden aan de *Conflict Research Unit (CRU)* van het *Clingendael Security and Conflict Programme (CSCP)*. Daarvoor werkte hij o.a. op het Belgische ministerie van defensie als Afrika-analist en was hij journalist voor TV Brussel.

Europees ontwikkelingsbeleid onder de loep

Andrew Mold (red.):

EU Development Policy in a Changing World. Challenges for the 21st Century.

Amsterdam: Amsterdam University Press, 2007;

272 blz.; 39,95 euro;

ISBN: 978-90-5356-976-4

De Europese Unie is 's werelds grootste donor op het gebied van ontwikkelingssamenwerking (OS). De afzonderlijke lidstaten en de Europese Commissie leveren samen de helft van het wereldtotaal aan ontwikkelingsgelden. Daarnaast is de EU de grootste handelseenheid ter wereld en kan zij door middel van gunstige bilaterale en regionale handelsovereenkomsten de ontwikkeling van armere landen bevorderen. Het is om deze redenen van groot belang het OS-beleid van de EU en de resultaten van de afgelopen jaren eens onder de loep te nemen.

In *EU Development Policy in a Changing World. Challenges for the 21st Century* worden diverse aspecten van het Europese ontwikkelings-samenwerkingsbeleid geanalyseerd.

Zo wordt er vanuit een historisch perspectief gekeken naar de relatie tussen ontwikkelingssamenwerking en ontstaan en uitbreiding van de EU. De uitbreiding heeft gevolgen gehad voor de ontwikkelingslanden. Ten eerste werd het aandachtsgebied van de EU verbreed naarmate er meer Europese staten lid werden. Dit had ermee te maken dat de toetredende landen de nadruk legden op het bieden van ontwikkelingshulp aan hun voormalige koloniën, waardoor het aandachtsgebied zich geleidelijk uitbreidde van Afrika naar Azië, Latijns-Amerika en de zuidelijke oeverstaten van de Middellandse Zee. Ten tweede heeft de uitbreiding van de EU economische gevolgen gehad voor de ontwikkelingslanden. Door de toetreding van landen als Griekenland en Portugal is de behoefte van de EU aan mediterrane landbouwproducten uit bijvoorbeeld Tunesië en Marokko sterk afgenomen. Door de uitbreiding van de Europese interne markt is de uitvoer van ontwikkelingslanden naar de EU sterk teruggelopen.

In de bundel wordt verder aandacht besteed aan de gevolgen van 'globalisering' en de relevantie van de Botsing der Beschavingen voor de Euro-Mediterrane relaties. Daarnaast wordt er kritisch gekeken naar het EU-beleid ten opzichte van democratiebevordering in derde landen. Aan de hand van de casus Ghana wordt aangetoond dat er op dit gebied een kloof bestaat tussen retoriek en realiteit. De EU bevordert in de praktijk slechts een beperkte vorm van democratie en dan alleen in die landen waar zij economische of veiligheidsbelangen heeft. Hier valt Ghana, een land waar met weinig inspanningen goede resultaten op het gebied van democratisering zouden kunnen worden geboekt, niet onder. Formeel zou de EU de verdeling van ontwikkelingsgelden moeten baseren op het armoedeniveau in de ontvangende landen. In de praktijk wordt het meeste geld echter uitgegeven aan de landen die grenzen aan de Europese Unie (de Mediterrane en Oost-Europese landen). Dit is niet gebaseerd op het schrijnende

armoedepeil in deze landen, maar op de veiligheids- en migratie-implicaties van de economische kloof tussen de EU en de omringende landen.

Er wordt nog meer kritiek geuit op het OS-beleid van de EU. Zo wordt er afgedongen op de assumptie die aan veel handelsverdragen met ontwikkelingslanden ten grondslag ligt, namelijk dat vrijhandel en regionale handelsovereenkomsten zouden leiden tot economische groei en armoedevermindering. Uit economische analyses blijkt dat de door de EU voorgestelde *Economic Partnership Agreements* (EPA's) met de Afrikaanse landen, het Caribisch gebied en de Stille Oceaan (de ACP-landen) eerder een negatief dan een positief effect zullen hebben op deze laatste. Dit wordt veroorzaakt doordat de Europese landen, in tegenstelling tot de huidige regeling, onbeperkt toegang zullen krijgen tot de afzetmarkten in de ACP-landen (het reciprociteitsbeginsel).

Ten slotte wordt er gekeken naar de mogelijkheden om de handelspolitiek van de EU 'ontwikkelingsvriendelijk' te maken. De *World Trade Organisation* (WTO) speelt een belangrijke rol in de toekomstige relatie tussen de EU en ontwikkelingslanden. De WTO staat

namelijk niet toe dat de EU bepaalde landen op handelsgebied bevoorrecht, wanneer dit niet is gebaseerd op ontwikkelingscriteria (maar bijvoorbeeld op een koloniaal verleden). Het nieuwe *Generalised System of Preferences* (GSP), dat de basis zou moeten vormen voor een ontwikkelingsbevorderend handelsbeleid met instandhouding van de voordelen voor bepaalde landen, zal dan ook in eerste instantie moeten voldoen aan WTO-criteria. Daarnaast zal het voor de landen die nu een bevoorrechte positie innemen, aantrekkelijk genoeg moeten zijn om mee te werken. Er ligt een politieke uitdaging voor de EU om de GSP zodanig te formuleren, dat aan bovenstaande voorwaarden wordt voldaan. Het economisch effect zal voor de ACP-landen dan positiever uitpakken dan onder de voorgenomen EPA's.

De bijdragen bieden een rijk overzicht van heden en verleden van het Europese ontwikkelingsbeleid. De samenhang tussen de hoofdstukken laat echter te wensen over. In een aantal hoofdstukken wordt het historisch perspectief behandeld, terwijl andere een thematische, economische of regionale invalshoek hebben. De opbouw is onduidelijk en er is her-

haaldelijk sprake van overlappende informatie. Het gevolg is dat het voor de lezers gissen blijft of onderwerpen uiteindelijk in hun totaliteit worden behandeld. In het laatste hoofdstuk worden in ieder geval duidelijke conclusies en aanbevelingen voor de EU gedestilleerd uit de voorgaande hoofdstukken. Hieruit blijkt op welke gebieden de EU vooruitgang kan boeken als het gaat om een coherenter en effectiever ontwikkelingsbeleid. De auteur waarschuwt echter dat de doelstellingen van de EU te ambitieus zijn. De verwachtingen moeten worden bijgesteld en een realistische evaluatie van de beleidsmogelijkheden is noodzakelijk. Het EU-landbouwbeleid zou daarbij als eerste moeten worden aangepakt. Alleen dan kan de kloof tussen retoriek en realiteit in het OS-beleid van de EU worden gedicht.

Emmy Hermans

Emmy Hermans MA studeerde politieke geschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen en rondde onlangs de master Conflict Studies and Human Rights af aan de Universiteit Utrecht. Zij is als stagiaire verbonden aan het *Clingendael Conflict and Security Programme* (CSCP).

Ontwikkelingsvraagstukken: theorie en praktijk

Peter de Haan:

Development in Hindsight. The Economics of Common Sense.

Amsterdam: KIT Publishers, 2006; 183 blz.; 26,50 euro; ISBN: 978-90-6832-264-4

De auteur van *Development in Hindsight*, Peter de Haan, heeft een lange geschiedenis in de ontwikkelingssamenwerking achter zich. Na aanstellingen bij het United Nations

Development Programme, Novib en de Europese vestiging van Inter Press Service heeft De Haan gewerkt als beleidsadviseur voor institutionele ontwikkeling bij het ministerie van Buitenlandse Zaken, meest recentelijk als *governance-specialist* op de Nederlandse ambassade in Bolivia.

Development in Hindsight lijkt, zoals de titel van het boek aangeeft, een 'nabeschouwing' te geven op ontwikkelingsvraagstukken, waarbij De Haan

zich baseert op de lessen die hij gedurende zijn carrière als 'aid worker' (blz. 11) heeft geleerd. De ondertitel van het boek suggereert dat economische verschijnselen en processen met 'gezond verstand' worden geanalyseerd. Dit laatste aspect van het boek komt, wat mij betreft, duidelijk minder goed uit de verf. De Haans bespreking van vraagstukken van ontwikkelingshulp en economische groei heeft een overwegend academisch karakter, waarbij

de 'praktijk' van hulprelaties, evenals de eventuele lessen die de academische theorie zou kunnen leren van de beleidspraktijk, jammer genoeg onderbelicht blijven.

Development in Hindsight omvat twee (ongelijksoortige) delen. Het eerste deel bevat vijf langere essays, die elk een theoretisch vraagstuk behandelen. De essays betreffen de bijdrage van ontwikkelingshulp aan economische groei; de relatie tussen globalisering en groei; de rol van de staat en de markt in het ontwikkelingsproces; de invloed van instituties op economische groei; en de evolutie van de ontwikkelingseconomie. Het tweede deel bestaat uit zes kortere artikelen, daterend uit de tijd dat De Haan aan de Nederlandse ambassade in La Paz verbonden was, die allemaal eerder in Boliviaanse kranten zijn verschenen.

De essays in *Development in Hindsight* richten zich op een aantal theoretische debatten die bepalend zijn geweest in het beleidsdiscours over ontwikkelingsbeleid en ontwikkelingssamenwerking sinds, grofweg, de introductie van de 'post-Washington consensus' door de Wereldbank onder president James Wolfensohn en *chief economist* Joseph Stiglitz.

Het eerste essay in de bundel behandelt de vraag of ontwikkelingshulp helpt – dezelfde vraag die de Wereldbank zich stelde en beantwoordde in het invloedrijke rapport *Assessing Aid: What Works, What Doesn't and Why* uit 1998. De Haan bespreekt in het essay het werk van een aantal ontwikkelingseconomen, in het bijzonder dat van drie critici van ontwikkelingshulp, verscheidene 'empiricists' en diverse beleidsonderzoekers van de Wereldbank en het IMF. De Haans bevindingen brengen hem tot de constatering dat hulp weliswaar een rol kan spelen bij de totstandbrenging van economische groei, maar dat

voor het volhouden van die groei op langere termijn aan een aantal voorwaarden moet worden voldaan die in de praktijk van de ontwikkelings-samenwerking maar zelden aanwezig zijn. Zo wijst hij erop dat voor de verwezenlijking van ontwikkeling een lange-termijnperspectief is vereist, dat zowel onder donoren als de ontvangers van hulp vaak ontbreekt. Ook bindt De Haan de strijd aan met de rol van de staat in het ontwikkelingsbeleid, die zijns inziens is gebaseerd op wat hij, in navolging van Deepak Lal, het 'dirigistisch dogma' noemt. In De Haans visie zou de particuliere sector een veel belangrijker plaats in de ontwikkelingssamenwerking moeten innemen dan deze tot nu toe vaak heeft gekregen.

De Haans tweede essay gaat in op de mogelijke voordelen van de globalisering voor ontwikkelingslanden en bindt de strijd aan met de anti-globalisten. De laatsten zijn, aldus De Haan, op het verkeerde been gezet: de feiten tonen aan dat 'most [opponents of globalization] turn out to be counterproductive to the opponents' very objectives: creating fair opportunities for poor countries, eradicating poverty and creating a more equitable global society' (blz. 49). Volgens De Haan geeft de recente geschiedenis van onder andere China en India aan dat landen die de globalisering omarmen, het snelst de welvaarts kloof met de geïndustrialiseerde wereld dichtten. In de visie van de auteur profiteren vele ontwikkelingslanden te weinig van de globalisering doordat het bedrijfsleven in deze landen onvoldoende kansen krijgt de vruchten ervan te plukken. De Haan betoogt dat ontwikkelingslanden optimaal kunnen profiteren van de globalisering als een eind wordt gemaakt aan een aantal verstoringen, zoals het gebrek aan toegang tot westerse markten, de hoge landbouwsubsidies van de Eu-

ropese Unie en de Verenigde Staten, alsmede de beperkingen ten aanzien van migratie in de geïndustrialiseerde landen.

Het derde essay, over de rol van de staat en de markt in ontwikkelingsprocessen, bouwt voort op stellingen uit het eerste opstel. Dit essay poneert de stelling dat 'success in promoting economic growth and poverty reduction is most likely when governments complement markets; failures result when they conflict' (blz. 80). Aangezien overheden volgens De Haan de neiging hebben te groot te worden en te leiden tot een te grote 'deadweight cost of taxes', pleit hij voor een beperkte rol van de staat. De overheid in ontwikkelingslanden zou zich vooral dienen te richten op het creëren van institutionele voorwaarden voor economische groei, macro-economisch management en de verrichting van zekere publieke basistaken.

In de twee laatste essays uit de bundel, waarin De Haan zich bezighoudt met de institutionele dimensie van economische groei en de evolutie van de ontwikkelingseconomie, staat de zogeheten nieuwe institutionele economie, geïnspireerd door Nobelprijswinnaar Douglass North, centraal. De onvolkomenheid van de institutionele ordening in ontwikkelingslanden, en de daaruit voortvloeiende negatieve prikkels voor ondernemers, vormen volgens De Haan een belangrijke factor ter verklaring van de achterblijvende economische groei in deze landen. Hij wijst tevens op de naar zijn mening doorslaggevende rol van de politiek voor de vormgeving en het functioneren van instituties. Niettegenstaande zijn grote waardering voor de ontwikkelingseconomie als discipline wijst De Haan erop dat politicologie, politieke economie en antropologie inzichten bieden die noodzakelijk zijn bij de verklaring van

ontwikkeling en het gebrek daaraan.

De zes korte artikelen in het tweede deel van De Haans boek betreffen onderwerpen die betrekking hebben op Bolivia en Latijns-Amerika: aanzetten voor ontwikkelingsbeleid in Bolivia; een pleidooi voor een economische 'think tank' voor Bolivia; een reflectie op de haalbaarheid van de *Millennium Development Goals*; een beoordeling van de door de Verenigde Staten ingezette 'war on drugs' in Latijns-Amerika; een evaluatie van de bijdrage die buitenlandse hulp heeft geleverd aan de ontwikkeling van Bolivia; en een beschouwing over tweeduizend jaar economische ontwikkeling in Latijns-Amerika.

De essays en artikelen in *Develop-*

ment in Hindsight zijn over het algemeen zeker de moeite van het lezen waard. De Haan prikkelt door zijn stellige oordelen, bijvoorbeeld over de voordelen van globalisering en de rol die het bedrijfsleven in ontwikkelingslanden zou moeten spelen. Door zijn overwegend academische oriëntatie zal het boek vooral de belangstelling wekken van onderzoekers en meer theoretisch geïnteresseerde beleidsmakers. Voor de eerste groep is *Development in Hindsight* vooral interessant omdat het een door de praktijk geïnspireerde bespreking van theoretische uitgangspunten betreft, zij het dat ik vrees dat academici het boek al snel te weinig systematisch zullen vinden. Beleidsmakers die

niet in de eerste plaats zoeken naar aanknopingspunten voor concrete beleidsmaatregelen, zullen *Development in Hindsight* belangwekkend vinden wegens de poging van de auteur te reflecteren op een aantal concepten en theorieën die sinds de introductie van de 'post-Washington consensus' het debat over ontwikkelingsbeleid en ontwikkelingsamenwerking hebben bepaald.

Wil Hout

Dr Wil Hout is decaan en universitair hoofddocent voor internationale ontwikkelingsvraagstukken aan het Institute of Social Studies (ISS) te Den Haag.

Ontoereikendheid van de hulp

Ralf Bodelier & Mirjam Vossen:

HULP. Waarom ontwikkelingshulp moet, groeit en verandert.

Wormer: Immerc bv., 2007; 278 blz.; 19,95 euro; ISBN: 978-90-6611-525-5

Een intens en wereldomvattend debat is aan de gang over zin en onzin van de internationale hulpverlening tussen rijke en arme landen. Het stevige geloof van Jeffrey Sachs en zijn volgelingen in de haalbaarheid van voluntaristische ingrepen, zoals de Millenniumdoelen om de armoede te halveren, wordt in twijfel getrokken, zowel vanuit rechtse als linkse politieke hoek, maar ook vanuit professionele kringen.

Het geloof in *The End of Poverty* stuit op het scepticisme van onder meer Bill Easterly, die optimistische plannen steunend op grootschalige hulp om de armoede te bestrijden naar de prullenbak verwijst. Easterly vraagt de terugkeer naar gezonde

principes van algemene en bedrijfs-economie in plaats van naïeve planmatige dromerijen over vermindering van armoede door meer hulp.

In het Nederlandse taalgebied is nu een boek verschenen dat inhaakt op deze discussie en een vlotte uitleg biedt van de technische aspecten van de ontwikkelingshulp, terwijl het boek ook stelling neemt in dit debat. De auteurs behandelen in vogelvlucht een serie belangrijke kernvragen en begrippen van de ontwikkelingshulp, zoals de armoedeval, de rol van de globalisering, de vraag waarom Afrika zo arm is, de Kopenhagen-consensus en de nieuwe rol die China speelt als donor.

Zonder de materie grondig uit te diepen, bieden de auteurs goed leesbare en niet al te technische samenvattingen van al deze begrippen. Zij ondernemen allerlei pogingen antwoorden te formuleren over het waarom van de noodzaak van hulp. Tegelijk wordt het denken over hulp

door grote auteurs zoals W.W. Rostow of Nobelprijswinnaar A. Sen besproken, inclusief de recente debatten tussen in het bijzonder de hooggeleerden Sachs en Easterly.

Meteen bij het begin komt de discussie bij een belangrijke vraag: gaat het eigenlijk om internationale 'hulp', wat de meer ouderwetse benadering is, of gaat het om internationale 'samenwerking', de hedendaagse term waarbij ook de rijke donorlanden aangeduid worden als 'ontwikkelingspartners'? Hoewel de principes van de participatie van de partners goed onderkend worden door de auteurs, blijven zij toch liever bij het concept 'hulp' als het gaat om geldstromen van rijke naar arme landen.

Bij de inhoudsopgave staat vermeld dat dit boek geschreven is zonder steun van wat zij noemen 'de hulpindustrie'. De auteurs noemen zichzelf 'doe het zelve' in de branche van het ontwikkelingswerk, want zij zijn actief betrokken bij particuliere ontwik-

kelingshulp in Malawi. De spanning tussen officiële en particuliere hulp komt duidelijk aan bod en mondt uit in een merkwaardig pleidooi voor de particuliere en vooral Amerikaanse ontwikkelingshulp. 'Omgerkend geeft elke Amerikaan rond de 80 dollar per jaar aan internationale hulp. Dat is twee keer zoveel als de als genereus bestempelde Nederlanders.' (blz. 96)

Hun keuze voor een liberaal standpunt, een vrije wereld, waarin hulp nochtans een onmisbare plaats inneemt vanwege al te grote verschillen in welvaart, koppelen de auteurs aan de vraag 'wat kan ik doen?' Die beantwoorden zij aan de hand van veertien suggesties waaruit duidelijk hun voluntarisme en idealisme in de zin van geloof in het nut van de particuliere hulpindustrie spreken. Arme maar vrije samenlevingen in een open internationale economische samenhang hebben hulp nodig, anders zakken ze weg in de armoedeval. Dus moeten we iets doen, we moeten geven, we kunnen ons niet terugtrekken, we mogen niet zwijgen.

Dit boek verheldert de analyse, maar het is ook onvolledig en ontoereikend om een grondig zicht op de hulpverlening te verwerven. De spanning tussen hulp en diplomatie en de rol van de ministeries van buitenlandse zaken, resp. ontwikkelingsamenwerking, komen niet goed uit de verf. Sommige landen hebben niet gearzeld hulp volledig in te schakelen voor nationale belangen en invloed. Ook de spanning tussen hulp en handel is onderbelicht.

Sinds de publicatie van *HULP* is er een boek van Collier verschenen, waarin een veel diepgaander analyse is gemaakt van de aanhoudende ellende van ten minste een miljard mensen op aarde.² Daarin worden nauwkeuriger de armoedeval en andere vallen zoals oorlog en wanbeleid

besproken, in relatie tot de hulpverlening. Collier is duidelijk sceptischer ten aanzien van de roep om hulp en speciaal de vergroting van de hulp, omdat hij ook grondiger kijkt naar de oorzaken van de ellende en daarbij hulp slechts aanstipt als een factor ter verbetering, tussen vele andere. Beide boeken beschouwen de hulp als een geheel van noodzakelijke operaties om te beletten dat een land ineenstort en dat de samenleving er volkomen afglijdt. Maar Collier ziet aan de andere kant ook de grenzen van hulp in termen van afnemende meeropbrengst, van de onmogelijkheid meer te absorberen, van marktverstoring, alsmede van een dreigend afhankelijkheidssyndroom.

Maar wat vooral duidelijk wordt bij Collier – en zwak aangesneden is bij Bodelier en Vossen – is de relatie tussen hulp, bestuur en handel. Pleiten voor hulp is goed, maar er is veel meer nodig, namelijk goed bestuur, duurzame vrede en vooral: meer handel en meer vrijhandel in de zin van opening van markten en echte markttoegang. Handelspolitiek en hulp staan sinds kort in een nieuw gemeenschappelijk daglicht door de zogenaamde oproep voor 'Aid for Trade', een nieuwe tendens die hulpstromen wil verbinden aan effectieve markttoegang en op die manier meer ondernemingsgerichte groei in het ontvangende land beoogt.

Bodelier en Vossen hebben een warme oproep geschreven voor meer hulp en dat siert hen; hun positieve aanpak, gesteund op persoonlijke ervaring, maakt hun boek zeer leeswaardig voor al wie zich vragen stelt over de hulpindustrie. Sommige trends zijn in dit boek niet goed onderkend of uitgediept, maar misschien is dit wel een uitdaging voor een volgende uitgave, of voor een nieuw boek dat ofwel dieper kan graven in het onderwerp van de hulp-

verlening, of misschien iets breder de wisselwerking tussen hulp, handel en goed bestuur kan behandelen.

Noten

- 1 De titel van Sachs' belangrijkste boek.
- 2 Paul Collier, *The bottom billion*, Oxford, 2007.

*Karel van Hoestenbergh*e

Karel van Hoestenbergh is adviseur handelspolitiek te Dar es Salaam, Tanzania.

Naar een nieuw hulpbeleid

Nadia Molenaers & Robrecht Renard:
Ontwikkelingshulp faalt; Is participatie het redmiddel?

*Leuven/Voorburg: ACCO, 2007; 238 blz.;
29,50 euro; ISBN: 978-90-334-6124-8*

Dit is een goed boek over ontwikkelingssamenwerking, en vooral over de beleidsveranderingen die daarin de laatste jaren hebben plaatsgevonden of die nu aan de orde zijn. Anders dan de titel doet vermoeden, is het boek géén tirade tegen alle vormen van hulp. Integendeel, vooral in het slothoofdstuk komt duidelijk naar voren dat de auteurs ervan overtuigd zijn dat ontwikkelingssamenwerking een goede zaak is.

Wat omvat het boek dan wel? Het legt in heldere taal uit waarom veel benaderingen van hulp niet of slechts gedeeltelijk werken, en waarom er sinds 2000 een nieuwe hulpbenadering is ontstaan, namelijk één waarbij nationale armoedestrategieën (*Poverty Reduction Strategy Papers*, PRSP's) centraal staan. Onderdeel van deze nieuwe benadering is dat donoren relatief meer begrotingssteun geven in plaats van projecthulp. Daarnaast krijgt de civiele samenleving, ofwel het maatschappelijk middenveld, een grote rol toebedeeld. Volgens de blauwdruk van de PRSP-benadering praat het maatschappelijk middenveld mee over de inhoud van de strategieën en functioneert dat zelfde middenveld ook als waakhond over mogelijk onwillige regeringen.

In het eerste hoofdstuk ('Van project tot budgetsteun: een korte geschiedenis van de ontwikkelingshulp') geven de auteurs niet alleen een historisch overzicht, maar leggen ze ook uit wat de bezwaren tegen projecthulp zijn. Projecten hebben vaak geen

duurzame resultaten, omdat ze niet door het ontvangende land worden ondersteund en voortgezet, of omdat ze niet kunnen slagen in een context van slecht beleid en slecht bestuur. Bovendien is geld fungibel (voor meer doeleinden inzetbaar) en zijn donoren er daarom niet zeker van dat hun geld wel écht aan het beoogde project wordt besteed. Steeds meer wordt ook duidelijk dat projecten de neiging hebben de bestuurlijke capaciteit van een land te verzwakken, vooral als er heel veel van zijn, met eigen procedures en management. In de jaren '80 kwamen, naast projecten, de structurele-aanpassingsprogramma's op, die tot doel hadden het macro-economisch beleid te verbeteren. In de praktijk werden de beleidscondities vaak niet uitgevoerd. Het nieuwe hulpbeleid probeert al deze bezwaren te ondervangen. Landen stellen hun eigen armoedestrategie op, en donoren steunen deze strategie met geldmiddelen, die rechtstreeks naar de schatkist gaan: begrotingssteun.

Het grootste deel van het boek wordt door de auteurs gebruikt voor de uitleg van de nieuwe 'PRSP-benadering': wat kan er wél en niet mee worden bereikt. En passant worden ook de verschillen in het Nederlands en Belgisch beleid uit de doeken gedaan, en wordt ook een interessante verklaring gegeven voor die verschillen. De hoofdstukken 2 t/m 5 zijn vooral beschrijvend, terwijl de auteurs in de hoofdstukken 6 t/m 9 hun eigen mening op tafel leggen. Daarbij behandelen ze wezenlijke dilemma's, zoals spanningen tussen eigenaarschap van land-specifieke armoedestrategieën en het keurslijf van de millenniumdoelstellingen; tussen eigenaarschap en het opleggen van condities; en tussen de geloof-

waardigheid van de donor bij het afdwingen van belangrijke processen of resultaten en de wens een betrouwbare partner te zijn. Een andere moeilijke keuze is die tussen bevordering van technocratisch goed bestuur (transparante begroting, verbeterde overheidsdienst) en bevordering van politieke waarden, zoals mensenrechten en democratie. Een pasklaar antwoord is vaak niet mogelijk, maar de auteurs reiken schema's aan waarbinnen in concrete gevallen over deze dilemma's kan worden nagedacht. Al met al zijn de auteurs gematigd optimistisch over de effecten van deze nieuwe benadering in de ontwikkelingssamenwerking, ook al hebben ze grote bedenkingen bij de verplichte participatie die daarvan een onderdeel is.

Er zijn natuurlijk enige kanttekeningen bij het boek te maken. In een poging de nieuwe benadering als een samenhangend geheel te presenteren, overschatten de auteurs het verband tussen PRSP's en begrotingssteun. PRSP's vormden aanvankelijk een voorwaarde voor schuldenverlichting in het kader van het initiatief voor arme landen met hoge schulden, het *Highly Indebted Poor Countries* (HIPC)-initiatief. En direct daarna werden ze een voorwaarde voor het nieuwe instrument van het IMF voor de armste landen, de *Poverty Reduction and Growth Facility* (PRGF), de opvolger van het structurele-aanpassingsprogramma. PRSP's worden dan ook door de besturen van IMF en Wereldbank omarmd. Deze goedkeuring zegt nog niets over de bereidheid van bilaterale donoren begrotingssteun te geven. Deze bereidheid hangt meestal van veel andere factoren af, zoals de politieke situatie in een land en de kwaliteit van het financiële

overheidsmanagement. Als het tot begrotingssteun komt, wordt voortgang ervan veelal beoordeeld aan de hand van een matrix van indicatoren, waarover apart onderhandeld is met de ontvangende overheid, indicatoren die slechts een losse band hebben met het PRSP (als het er al is). In een vijfjarige studie die ik samen met collega's van het Institute of Social Studies uitvoer van PRSP-processen in drie Latijns-Amerikaanse landen, vonden we dat er nauwelijks een relatie is tussen bilaterale programma's van begrotingssteun en het bestaan van een goedgekeurde armoedestrategie.¹

In dit verband ben ik ook van mening dat de auteurs te veel de *verandering* in de nieuwe benadering benadrukken, en te weinig oog hebben voor continuïteit. Ze doen het voorkomen of er bij IMF en Wereldbank géén sprake meer is van (zoals zij het noemen) 'dissonante conditionaliteit' (het opleggen van beleid bij een onwillige overheid). Maar in feite is er weinig veranderd in de oude condities van deze instellingen voor macro-economisch beleid en voor structurele hervormingen in de richting van privatiseringen en liberalisering. Dat betekent ook dat er *weinig is gedaan met de kritiek* op deze beleidsvoorwaarden. Steeds duidelijk wordt dat IMF-programma's in de jaren '80 en '90 niet tot verbeteringen hebben geleid. Integendeel, deze programma's hebben vaak een *lagere economische groei* veroorzaakt.² Naast de 'oude' voorwaarden is de druk tot beleidsverandering alleen maar verzwakt. In de eerste plaats zijn er actoren bij gekomen, want door begrotingssteun te geven praten bilaterale donoren nu mee over de voorwaarden (al bemoeien ze zich weinig tot niet met de oude condities), en in de tweede plaats zijn er ook veel typen voorwaarden bijgekomen. Die gaan nu ook over onderwijs, gezondheidszorg, corruptiebestrijding, sociale vangnetten, enz.

Een ander voorbeeld van het overschatten van de veranderingen is dat de auteurs stellen dat het een goede zaak is dat donoren nu oog hebben voor verbetering van het technocratisch bestuur in ontvangende landen. Maar daarbij zien ze over het hoofd dat de Wereldbank al sinds de jaren '80 programma's kent voor hervormingen van het ambtelijk apparaat en voor verbeterd financieel management – met heel weinig resultaat. Bilaterale donoren deden hier vaak als cofinancier al aan mee. Nieuw is dat méér bilaterale donoren zich in het nieuwe millennium hier méér mee bemoeien. Maar zou het veel verschil maken?

Ondanks deze kanttekeningen is het boek zeer aan te bevelen voor beleidsmedewerkers, politici, studenten, docenten – iedereen die in korte tijd ingevoerd wil raken in de nieuwste discussies over ontwikkelingssamenwerking. Daarbij leest het boek buitengewoon vlot. Het is duidelijk te merken dat de auteurs (een politicologe en een econoom van het Instituut voor Ontwikkelingsbeleid en Beheer van de Universiteit Antwerpen) veel ervaring hebben met het doceren over deze onderwerpen, zowel aan studenten als aan mensen uit de praktijk.

Noten

- 1 Een studie voor de afdeling Latijns-Amerika van de Swedish International Agency for Development (Sida), Stockholm (alle rapporten zijn te verkrijgen via www.iss.nl/prsp).
- 2 Nieuwe econometrische technieken corrigeren daarbij voor mogelijke omgekeerde causaliteit; zie bijv. Adam Przeworski & James Raymond Vreeland, 'The effect of IMF programs on economic growth', in: *Journal of Development Economics*, 62, 2000, blz. 385-421; Robert J. Barro & Jong-Wha Lee, 'IMF programs: Who is chosen and

what are the effects?', in: *Journal of Monetary Economics*, 52(7), 2005, blz. 1245-1269; William Easterly, 'What did structural adjustment adjust? The association of policies and growth with repeated IMF and World Bank adjustment loans', in: *Journal of Development Economics*, 76(1), 2005, blz. 1-22.

Geske Dijkstra

Dr Geske Dijkstra, econome, is universitair hoofd-docent bij de Capaciteitsgroep Bestuurskunde van de Erasmus Universiteit Rotterdam.

Duitsland als Vlaamse springplank

Vlaamse Regering, Strategienota Duitsland.

Booisshot: Drukkerij Michiels, 2006;
114 blz.; depot nr. D/2006/3241/279

Met een strategienota wil de Vlaamse Regering het belang aangeven van de bilaterale betrekkingen met haar buurlanden. Zoals de *Strategienota Duitsland* zelf stelt: 'Vlaanderen is voor zijn welvaart in belangrijke mate afhankelijk van goede relaties en samenwerking met andere landen en regio's, in de eerste plaats met de ons omringende landen en regio's.'¹ In de *Beleidsnota 2004-2009 Buitenlands Beleid en Internationale Samenwerking* heeft de Vlaamse Regering haar buurlandenbeleid dan ook tot absolute prioriteit uitgeroepen,² met als eerste aanzet het opstellen van een aantal strategienota's. Na Nederland (2005) waren Duitsland en Noord-Frankrijk (2006) aan de beurt; de globale *Strategienota's Frankrijk* en het *Verenigd Koninkrijk* worden dit jaar nog verwacht.

De keuze voor Duitsland – een 'quasi-buurland'³ – is uiteraard niet uit de lucht gegrepen. De Vlaamse Regering staaft haar keuze met economische, politieke en culturele argumenten. Economisch gezien vormt Duitsland vooral op het gebied van buitenlandse handel en toerisme een belangrijke markt. Dat de Duitse staat opgebouwd is volgens eenzelfde federale staatsstructuur, is een bijkomend pluspunt, aangezien ervan uitgegaan wordt dat Duitsland hierdoor een bijzondere voeling heeft met de Vlaamse gevoeligheden inzake subsidiariteit en culturele diversiteit. Bovendien deed zich met de aanvang van het Duitse EU-voorzitterschap in januari 2007 een uitgelezen kans

voor de betrekkingen met Duitsland, en vooral de samenwerking met de *Länder*, een duwtje in de rug te geven.

De *Strategienota Duitsland* omvat een beknopte strategienota en een uitgebreid achtergronddocument. De lezer krijgt echter snel de indruk dat de eigenlijke strategienota slechts een vluchtig samengestelde synthese is van het achtergronddocument. Ook wekt de nota het gevoel op dat de blik vooral is gericht op het *Land Noordrijn-Westfalen* in plaats van op de Duitse staat als zodanig. Vanaf het begin wordt immers duidelijk dat deze regio voor Vlaanderen veruit de belangrijkste is, ondermeer vanwege de intensieve samenwerking tussen beide regio's en de mogelijkheden die zij biedt. Alsof de Duitse staat dan nog niet voldoende aan belang heeft moeten inboeten, wordt ook onderstreept dat Duitsland voor Vlaanderen minder prioritair is dan Nederland.⁴ Op deze manier tracht de Vlaamse Regering ondermeer te rechtvaardigen dat slechts een beperkt aantal middelen wordt geïnvesteerd in de samenwerking met Duitsland.

Het achtergronddocument, dat de basis vormt van de *Strategienota Duitsland*, is opgebouwd uit drie hoofdstukken. Met het eerste hoofdstuk wil de Vlaamse Regering een uitgebreid overzicht geven van waar ze staat met de samenwerking met Duitsland (en de *Länder*) per beleids-terrein. Daarnaast geeft dit hoofdstuk weer op welke terreinen Vlaanderen en Duitsland nauw *vervlochten* zijn (zoals mobiliteit, milieu, infrastructuur, cultuur, taal, enz.) en waar beide op economisch gebied enerzijds verweven zijn en anderzijds elkaar concurreren. In een tweede hoofdstuk wordt uiteengezet hoe Vlaanderen en Duitsland *samenwerken*: bilateraal,

multilateraal, in het kader van de EU en via Vlaams-Duitse verenigingen en instellingen. Ook de middelen komen hier aan bod. Het derde en laatste hoofdstuk gaat in op de vraag waar Vlaanderen *naartoe* wil met deze samenwerking. Dat hoofdstuk vormt dan ook de kern van de *Strategienota Duitsland*: de doelstellingen die de Vlaamse Regering vooropstelt, staan centraal.

Bij de ontwikkeling van de doelstellingen werd gekozen voor een 'geïntegreerd optreden' van de gehele Vlaamse Regering en haar administratie. Dit houdt in dat de strategie is opgebouwd rond een beperkt aantal geclusterde doelstellingen, die voor de verwezenlijking ieders medewerking vereisen.⁵ De Vlaamse Regering maakt onderscheid tussen *algemene strategische doelstellingen* (verwezenlijking op lange termijn en ook van kracht voor volgende regeerperiode) en *operationele doelstellingen* (verwezenlijking binnen deze regeerperiode 2004-2009). Elke strategische doelstelling gaat gepaard met een aantal operationele doelstellingen, die op hun beurt uitgewerkt zijn met behulp van een actieprogramma, de instrumenten om er uitvoering aan te geven en enkele meetindicatoren ter evaluatie.

De Vlaamse strategie richting Duitsland is opgebouwd rond vier van dergelijke *doelstellingen*. De eerste strategische doelstelling richt zich op de optimalisatie van de verkeers- en vervoersverbindingen tussen Vlaanderen en Duitsland, met als hoofddoel versterking van de positie van Vlaanderen als ruimtelijk-logistiek knooppunt. Aangezien Vlaanderen en Noordrijn-Westfalen deel uitmaken van hetzelfde kerngebied in Europa, kennen zij een grote economische,

culturele, demografische en ruimtelijke verwevenheid en bijgevolg ook een groot aantal gemeenschappelijke uitdagingen. De *tweede* strategische doelstelling wil hierop inspelen en de economische slagkracht van het gebied versterken door van elkaar te leren via informatie-uitwisseling, afstemming en overleg. Als belangrijkste economische *hinterland* van Vlaanderen beschikt de Duitse markt over betrekkelijk veel potentieel op het vlak van toerisme, investeringen en buitenlandse handel.

Een *derde* strategische doelstelling wil dit potentieel bewerken om meer Duitse toeristen en investeringen aan te trekken en tevens de Vlaamse export naar Duitsland te verhogen. De *vierde* strategische doelstelling betreft samenwerking en overleg tussen Vlaanderen en Duitsland (in het bijzonder de *Länder*) op Europees en mondiaal niveau. Voor Vlaanderen uit

dat zich bij voorkeur in het nastreven van gemeenschappelijke standpunten in Europese en multilaterale fora. Om al deze doelstellingen tot een goed einde te brengen worden in de eigenlijke strategienota twee aanbevelingen geformuleerd, waarin enerzijds de nadruk wordt gelegd op het belang van politieke contacten en ambtelijk overleg met de Duitse ambtgenoten en anderzijds op het belang van intern-Belgische afstemming.

Hoewel de *Strategienota Duitsland* niet echt uitblinkt in het aanreiken van innovatieve en creatieve ideeën voor samenwerking tussen Duitsland en Vlaanderen, maar eerder voortbouwt op de traditionele samenwerkingsvormen, is het toch een belangrijk startdocument en in dat opzicht een nuttige terugvalbasis voor de Vlaamse Regering en haar administraties. De vertaling naar

het Duits maakt dit *Strategiepapier Deutschland* ook toegankelijk voor de Duitse collega's.

Noten

- 1 *Strategienota Duitsland*, blz. 25.
- 2 Vlaamse Regering, *Beleidsnota 2004-2009 Buitenlands Beleid en Internationale Samenwerking*, 2004, blz. 14.
- 3 In België hebben alleen Wallonië en de Duitstalige Gemeenschap een gemeenschappelijke grens met Duitsland. Zie: *Strategienota Duitsland*, blz. 28.
- 4 *Ibid.*, blz. 75.
- 5 *Ibid.*, blz. 74.

Karoline Van den Brande is verbonden aan het Instituut voor Internationaal en Europees Beleid van de Katholieke Universiteit Leuven.